

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 3, Number 307 (2016), 186 – 189

SOME OF THE PHONETIC PHENOMENON IN TURKIC LANGUAGES

K. Egeubayeva

Master of humanities Zhambyl region, Korday district
Deputy Director of High school named after E.Kashaganov # 42
kamshat.egeubaeva@mail.ru

Keywords: Phonetics, phonology, idiom, vowel harmony, Turkish languages, vowels, consonants.

Abstract. The article tells about the phenomena of phonetics and lexical-semantic features of some common words of related languages. It gives a detailed analysis of the sound changes, which are peculiar only to some languages. And it also analyzes the general phonetic laws that have Turkic languages. It describes the features of sound change at the root word of Turkic languages.

ӘОЖ 81(091); 81(092)

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КЕЙБІР ФОНЕТИКАЛЫҚ ҚҰБЫЛЫСТАР ТУРАЛЫ

K. Егеубаева

№42 Е.Қашағанов атындағы орта мектебі директорының оқу-әдістемелік ісі жөніндегі орынбасары
Гуманитарлық ғылымдар Магистрі, Жамбыл облысы, Қордай ауданы

Түйін сөздер: фонетика, фонология, фразеологизм, акустика, сингорманизм, түркі тілдері, дауысты дыбыстар, дауыссыздар.

Аннотация. Мақалада туыстас тілдерге ортақ сөздердің лексика-семантикалық тұрғыдан даралануы, олардағы фонетикалық құбылыстар туралы сөз болады. Туыстас тілдерге ортақ фонетикалық заңдылықтар және кейбір тілдердің өздеріне ғана тән дыбыстық өзгерістер жан-жақты талданады. Түркі тілдерінің түбір сөздерінде болатын дыбыстық өзгерістердің ерекшеліктері сипатталады.

Тайпалық дәуірден бастау алған тілдер бірте-бірте сараланып әр қайсысы өзінің даму жолына түскені белгілі. Бұл туралы А.Байтұрсынұлы былай деп жазады: «Тілдің ғұмыры ұзақ. Оның жолы жылдап емес, жүз жылдап емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ ғұмырының ішінде түрлі нәрселер себеп болып, өзгерілмеген тіл жоқ: иә азып өзгерілген, иә асып өзгерілген, ел бұтақтап өскен сайын, тіл де бұтақталған. Біздің түрік тілі әуелде бір тіл болып, сонан соң ел бұтақтап өскенде, тіл де бұтақтаған. Түбірі бір болса да, түрі басқаланып түрік тілінің арасына тарау-тарау жік түскен. Сондықтан бұл күнде неше бұтақ ел болса, сонша тарау тілінде басқалық бар» [1, 246-247]. Ғалым бұл жерде тілдің өзгеруіне ықпал ететін сыртқы әсерлерді де сөз етіп отыр. Кейбір тілдер туыстық жақындығы жоқ басқа тілдердің ықпалына ұшырап, өзінің табиғи қалпын жоғалтады. Мысалы, өзбек тілі иран тілдес тәжік тілінің, сондай-ақ араб, парсы тілдерінің ықпалына қатты ұшыраған. Нәтижесінде түркі тілдерінің арқауы болып саналатын үндестік заңы бұзылған. Яғни, түркі тілдерінің ішінде араб, парсы сөздерімен ең шұбарланған тілдердің бірі – өзбек тілі десек те болады. Жоғарыда А.Байтұрсынұлы айтқан «азып өзгерілген тіл» дегенді осылай түсінуге болады.

Туыстас тілдерде көптеген сөздердің дыбысталуы бірдей болғанымен, лексика-семантикалық жақтан азды-көпті өзгешеліктері болуы да мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі «ас» сөзі «тағам», «тамақ» деген мағына беретін болса, хакас тілінде «дән» (ас – «зерно» [2, 18]) деген мағынаны білдіреді. Тағы бір мысал келтірейік. Қазақ тіліндегі «киік» сөзі жабайы аңның бір түрінің атауы болса, хакас тілінде «киик» – «жабайы ешкі» [2, 16], қарашай-малқар тілінде «кийик» – «жабайы аң» [3, 36] деген ұғымды береді. Осы *киік* сөзінің қазақ тілінде де «жабайы», «жабайы аң» деген мағынасы болғанын «кісі киік» деген сөз тіркесінен аңғаруға

болады. Бұл сөз тіркесі қазақ тілінде жұрттан бөлектеніп, өзімен-өзі жүретін адамдарға байланысты қолданылады.

Қазіргі қазақ тіліндегі көнерген сөздердің, сондай-ақ кейбір сөз тіркестері мен фразеологизмдердің құрамындағы мағынасы күнгірттенген сөздердің бір кезде қандай мағына бергенін туыстас тілдерден іздесе, солармен салыстырсақ, айқындалады. Мәселен, профессор Ғ.Мұсабаев қазіргі кезде түркі тілдерінен соншалық алыстап кеткен тілдердің бірі – венгер тілінің түркі тіліне туыс екенін нақты мысалдармен дәлелдей келіп, түркі тілдерінде көне мағынасы ұмыт болса да венгер тілінде сақталған «қар» сөзі туралы былай дейді: «Мысалы, қар – бұл жігіттің қарымы кім?– деп біреу сұраса түсінбей қалар едік. Венгер тілінде қар – сословие, поколение деліпкен. Ал қазақтың «қарына тартпағанның қары сынсын» деуі руы дегенге келеді. Сонымен, қар (қол) мағынасымен қатар, кез – ескі ұзындық өлшеуі мәні де сақталған» [4, 6-7].

Түркі тілдері жалғамалы тіл болғандықтан, жаңа сөздер түбірге әр түрлі қосымшалар жалғану арқылы жүзеге асады. Көне түркі ескерткіштерінде лингвальдық сингармонизм, яғни қосымшалар соңғы буынмен үндесе жалғанғаны байқалады, ал лабиальдық (ерін) үндестік қатаң сақталмаған [5, 96]. Көп уақытқа дейін жалғамалы тілдердің түбірлері тұрақты болады, оларды түбір мен қосымша ажырату оңай деп есептеліп келді. Дегенмен, академик Ә. Қайдар көне, орта, қазіргі түркі тілдерінің фактілері бір буынды түбірлер мен негіздерге (сондай-ақ көп буындыларына да) фонологиялық тұрақсыздық тән екенін, оларды құрайтын дыбыстар жүйесі үнемі өзгерісте болатынын сөз етеді де, мұндай түбірлер туралы айтылып жүрген (үнемі біркелкі), «тұрақты» сияқты анықтамалар түркі тілдеріндегі, соның ішінде қазақ тіліндегі де түбірлердің жай-күйін дәл көрсете алмайды дейді. Ол өз ойын: «Тюркские односложные корни и основы в диахроническом плане – это вполне эластичные, гибкие по своей природе языковые элементы. Оставаясь в целом гомогенным для всех или для многих современных тюркских языков, огромное количество односложных корней и основ функционирует в этих языках в виде различных фонеморфологических вариантов или рефлексов в пределах допустимых структурных колебаний и смысловых значений» [6, 69 б.], – деп қорытындылайды.

Түркі тілдерінде түбір сөздер үнемі тұрақты болмағанын дәлелдеу үшін кейбір дауыссыз дыбыстардың түсіріліп айтылуына мысал келтірейік. Ондай сөздердің біріне профессор Ғ.Мұсабаев «лақ» сөзін жатқызады. Оның ықшамдалу жолын былай көрсетеді. Оғұл-лақ, оғұ-лақ, оғы-лақ, о-лақ, ұ-лақ, ы-лақ, лақ [7, 17]. Осы сөздің жасалуы туралы Б.Сағындықұлы сәл басқашалау пікір айтады. Ол сөз басындағы т дыбысының бірде түсіріліп, бірде түсірілмеуі нәтижесінде пайда болған *тоғ, тоғұл, оғұл, оғлан, оғлақ, тоғур, уры оғлан, қыз оғұл, тоқлы, төл, ту, ұл, ұлан, тоғар* сөздерін салыстыра келін мынадай тұжырым жасайды: «*Тоғлан*», «*тоғұл*» сөздерінен т дыбысының қысқаруы нәтижесінде «оғлан», «оғұл» формалары қалыптасқан. «Оғұл» сөзінің адамның, құстың малдың баласына жалпы атау ретінде қолданылуы сол себепті. Көптік жалғауының қосылуы яки қосылмауы малдың тұқымы мен адамзаттың ұрпағын ажыратқан. Сондықтан да тіл дамуының белгілі бір дәуірінде мал тұқымы – *тоғұл* (кейін – *төл*) адам ұрпағы – *оғлан* болған. «Оғлан» сөзі «жасөспірім, жеткіншек, өрен» мағынасын беретін «ұлан» формасында қазіргі қазақ тіліне келіп жетті. «Оғлан» жыныстық ұғымды бірден ала қоймаған. Бұған ескерткіштердегі «уры оғлан», «қыз оғлан», «уры оғұл», «қыз оғұл» тіркестері куә. Аталған сөзде жыныс категориясының грамматикалық мағынасы болмағандықтан, «қыз», «уры» сияқты анықтауыштарды талап еткен». Аса жиі қолданылу нәтижесінде «оғұл» сөзі «ер бала, еркек бала» деген ұғымды беретін болғанын, бұл сөз қазақ тілінде «ұл» сөзі болып қалыптасқанын айта келе ол «лақ» сөзінің жасалуын: ««Лақ» мағынасын беретін «оғлақ» сөзіндегі (көне формасы – *тоғлақ*) ежелгі = *ақ* жұрнағы «алты айлық қозы» ұғымында түсіндіретін «тоқлы» сөзіндегі = *лы* жұрнағы бір заманда бұларға сөз тіркескенін білдіреді» [8, 83-84], – деп түсіндіреді. Бұдан «оғлақ» сөзі «тоғлақ» сөзіндегі т дыбысының түсін қалуынан жасалып тұрғанын көреміз. Профессор Ғ. Мұсабаев «Қазақ тілі тарихынан» деген еңбегінде «оғлақ» сөзінің жасалуына тоқталып, бұл сөздің *оғұл+лақ>оғұлақ* болып айтылуын л дыбысының тұрақсыздығынан, қосарланып келген жерде оның біреуі түсіріліп айтылатынын деп біледі [4, 83]. А.Айғабылов өзбек тіліндегі *иссиқ, қаттиқ, аччиқ, чуччи, икки, туққиз* сөздерінің қазақ тілінде *ыстық, қатты, ащы, тұщы, екі, жеті, тоғыз* болып айтылатынына, сондай-ақ түркмен тілінде де қазақ тілінде де кездесетін *гарры-кәрі, аррық-арық, ыссы-ыстық* сөздерін, ұйғыр тілі мен қазақ тілінде де ортақ, бірақ сәл дыбыстық өзгеріспен айтылатын *қаттық-қатты, иссық-ыстық, аччық-ащы, иллық-жылы, ушшақ-ұсақ, тишишиқ-нысық* сөздерін салыстыра келін, бір дауыссыз дыбысты қосарлап қолдану қазақ тіліне тән емес екендігіне, тек *қатты, ащы, тұщы* сөздерінде ғана қосарлы дауыссыз қолданылып тұрғанына тоқталады [9, 99-100]. Бұдан «оғұллақ» сөзіндегі екі л дыбысының біреуінің түсіріліп айтылуын қазақ тілінде, сөз ішінде қосарлы дыбыстардың негізінен, айтылмайтынын деп қарау керек сияқты. Бұл сөздің ықшамдалуына әсер еткен тағы бір фактор ондағы ғ дыбысының түсін қалуынан екенін де ескерген жөн. Қазақ тілінде қ, ғ дыбыстарының бірде-түсіріліп, бірде түсірілмей айтылуына байланысты пайда болған вариант сөздер өте көп. Қ-ғ, қ-ғ дыбыстарының генетикалық табиғаты бір, өзектес дыбыстар, тілдің тарихи даму барысында бірінен-бірі пайда болған деп есептейтін Б.Сағындықұлы: «Көне түркі жазба ескерткіштерінен бұл дауыссыздардың сөз басында түсіріліп айтылуы байқала бермейді. Сөз ортасында, сөз соңында бірде түсіріліп, бірде түсірілмей қолданылуы нәтижесінде жарысып жүрген варианттары

баршылық» [8, 41],– дей келе, VI – XIV ғасыр аралығындағы ескерткіштерде бірде сақталып, бірде сақталмаса кейін бұл үрдіс тездеген, гуттарал дыбыстар көп жағдайда мүлде айтылмайтын болған деп, оның себебін былай түсіндіреді: «Уақыт өте келе адам организмнің табиғи өзгеруі тіл арты дауыстылары мен дауыссыздарының тіл алдына қарай жылжуы гуттарал дыбыстарды ығыстырды, бұл процесс келешекте де жалғаса береді» [8, 75]. Бұның бәрін айтып отырған себебіміз осы «оғұллақ» сөзінің ықшамдалып «лақ» тұлғасына дейін жетуіне әсер еткен фонетикалық факторларды ашып көрсету. Ғ дауыссызының түсіп қалуының салдарынан **о-ұ** дауыстылары қатар келіп қалған. Қосарлы дауыссыз **лл** дыбысының біреуінің түсіріліп қалу себебін айттық. Ал «ұлақ» сөзінің «ылақ» болып айтылу себебі ашық, езулік дауысты **а**-ның қысаң **ұ** дыбысын өзіне ұқсатып алуының нәтижесі. **А** дыбысы жасалу орны, жолы жағынан өзіне ұқсас дыбысты қажет еткен. Профессор Ә.Жүнісбектің сөзімен айтсақ «езу әуезбен» айтылып тұр [10, 258].

Бір топқа жататын туыстас тілдердің фонетикалық жақтан дамуында да өзіндік ерекшеліктері болады. Мысалы түркі тілдерінің қыпшақ тобына жататын қарақалпақ, ноғай тілдерінде көптік жалғаудың *-лар, -лер* [11, 173; 11, 175] формасы ғана бар болса, татар тілінде *-лар, -лер* формасымен қатар *-нар, -нәр* формалы нұсқалары да бар [11, 181]. Қыпшақ тобындағы көптеген тілдерде көптік жалғау қатаң дыбыстардан кейін де *-лар, -лер* формасында жалғана береді. Үндестік заңы қатаң сақталып, түбір мен қосымша аралығындағы дыбыстар бір-біріне артикуляциялық, акустикалық жақтан үйлесе жалғанатын тіл – қазақ тілі. Мұның себебін А.Байтұрсынұлының: «Қазақта жазу-сызу болмаған соң, жалғыз-ақ табиғаттың заңына ерген. Өзгелер табиғатты зорлап, емлеге таңып, тілін аздырған» [1, 248].– деген сөзімен түсіндіруге болады. Ал осы көптік жалғауындағы соңғы дауыссыз **р** қарашай-балқар тілінде айтылмайды (*студенле джазадыла* – «студенты пишт») [12, 42].

Кейінді ықпал заңы әсерінен дыбыстардың өзгеріске ұшырауы түркі тілдеріне тән құбылыс. Мысалы, қазақ тілінде **к, қ, п** дыбыстарын аяқталған сөздерден кейін дауысты дыбыстан басталатын қосымша жалғанғанда, сондай-ақ осы дыбысқа ақталған сөздер дауысты дыбыстан басталатын сөздермен тіркескенде ұяңдап, **ғ, г, б** (кейде үнді **у**) дыбыстарына алмасады. Яғни, «Соңы **к, қ, п** қатандарына біткен сөздерге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда, әлсіз қатандар күшті дауыстылардың регрессивтік ықпалына ұшырайды» [13, 43]. Қазақ тілінде дауысты дыбыстардың қоршауында ұяңдауға бейім дыбыстар **к, қ, п** болса, хакас тілінде қатандардың көпшілігі мұндай позицияда ұяңдап кетеді. Мысалы, *сам* – «торговать», *садыг* – «торговля»; *ит* – «делать», *идиг* – «дело»; *тоғас* – «встречаться», «посетить кого-либо», *тоғазыг* – «встреча», «свидание», «визит»; *пас* – «давить», «сдавливать», «придавить», «унижать», *пазыг* – «унижение», «уѓнетение»; *қип* – «подниматся», «вздвуваться», *қубік* – «пена»; *чат* – «лежать», *чадын* – «лежанка»; *сап* – «косить», «ударять», «бить», *сабын* – «покос»; *ах* – «течь», *ағын* – «течение» т.б. [2, 56-58].

Дыбыстардың бір-біріне ықпал етуі нәтижесінде олардың өзгеріске ұшырауы немесе түсін қалуы туыстас тілдерде біркелкі жүзеге аспайды. Сондай-ақ айтылу барысында түсін қалуға бейім дыбыстар да барлық туыстас тілдерде бірдей емес және олар барлық тілде бірдей бірізділікпен жүзеге аспайды. Көп жағдайда дыбыстық өзгерістердің себебін нақты анықтау қиын. Сондай құбылыстардың бірі дауысты дыбыстан басталған қосымша жалғанған сөздердегі қысаң дауыстылардың кейде түсін қалса, кейде түспей айтыла беруі туралы профессор Ә.Жүнісбек былайша қорытынды жасайды: «Различно проявляющейся выпадение и сохранению узких ғласных во втором слоге ряда лексем не относится к тем фонетическим явлениям, которые обусловлены определенным законом языка. По этому их следует отнести к историческим чередованиям, т.е. к фонетическим явлениям, состоящим из исключения, которых немало в любом языке и причины которых еще не установлены» [14, 91]. Н.Уәлиев болса бұл құбылыстың сырын басқаша ашуға тырысады. Ол қысаң дауыстылардың түсіріліп, не түсірілмей айтылуы фонетикалық шарттылыққа байланысты емес, олардың жиі немесе сирек қолданылуына байланысты, әрі қысаң дауыстылар сөз мағынасына нұқсан келмейтін тұста, яғни семантикалық қарсылыққа ұшырамайтын жағдайда түсіріліп айтылады дейді [15, 31-33].

Қорыта айтқанда сөз басындағы, сөз ортасындағы, сондай-ақ сөз аяғындағы да дыбыстардың түсіп қалуының нәтижесінде болатын ықшамдалу құбылыстарының себебі әлі толық ашылған жоқ. Мұндай құбылыстардың нақты себебін дәл айтып беру мүмкін емес, себебі дыбыстардың өзгеріске түсуі немесе түсіп қалуы олармен тіркесітіп дыбыстарға байланысты болса, кей жағдайда ондай құбылыстар фонетикалық жағдайға мүлде тәуелді болмайтын кездері де болады. Әртүрлі дыбыстық өзгерістер нәтижесінде кейбір тілдерде созылық дауысты дыбыстар пайда болса, кейбір тілдерде сөздердің ықшамдалуы жүзеге асады. Түркі тілдеріндегі осындай құбылыстарды салыстыра зерттеу барысында фонетикалық көптеген құбылыстардың сыры ашылатыны анық.

ӘДЕБИЕТ

[1] Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – IV т. – Алматы: «Алаш», 2006. – 320 б.

[2] Грамматика хакасского языка. – М., «Наука», 1975, – 418 стр.

[3] Гочияева С.А. Наречие в карачаево-балкарском языке. – Черкесск: «Карачаево-черкесское книжное издательство», 1973 г. – 120 с.

- [4] Мұсабаев Ф. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы, «Мектеп». – 1988 ж. – 136 б.
- [5] Айдаров Г., Құрышжанов Ә., Тomanов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: «Мектеп», 1971. – 274 б.
- [6] Кайдар А. Структура односложных корней и основ в казахском языке. – Алматы: «Арыс», 2005. – 304 с.
- [7] Кеңесбаев І. Мұсабаев Ф. Қазіргі қазақ тілі. Лексика, фонетика. – Алматы: «Мектеп», 1975. – 304 б.
- [8] Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: «Санат», 1994. – 168 б.
- [9] Айғабылов А. Қазақ тілінің морфонологиясы. – Алматы: «Санат», 1995. – 136 б.
- [10] Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: «Арыс», 2009. – 312 б.
- [11] Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 248 б.
- [12] Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. – М., «Наука». – 1972 – 352 б.
- [13] Мырзабектен Сапархан. Қазіргі қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы, «Мектеп». – 1996 ж. – 84 б.
- [14] Джунисбеков А. Гласные казахского языка (экспериментально-фонетическое исследование). – Алма-Ата: «Наука», 1972. – 120 с.
- [15] Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: «Ғылым», 1988. – 113 б.

REFERENCES

- [1] Baitursunuli A. Bes tomдик shigarmalar zhinagi IV t.- Almaty `Alash` , 2006. -320 b
- [2] Grammatika khassko iazyka. – М., `Nauka`, 1975, -418 str
- [3] Gochiyeva S.A. Narechie v karachaevo - balkarskom iazyke. – Cherkessk : Karachaeva-cherkesskoe knizhnoe izdatelstvo`, 1973 g.-120 s.
- [4] Musabaev G. Kazakh tili tarihinan. – Almati, `Mektep` . -1998 zh. -136 b.
- [5] Aidarov G., Kurushzhanov A. , Tomanov M. Kone turki zhazba eskertkishterinin tili.- Almaty: `Mektep` , -1971- 274 b
- [6] Kaidar A. Struktura odnoslozhnyh kornei i osnov v kazakhskom iazyke. – Almaty: `Arys`, 2005. -304 s.
- [7] Kenesbayev I. Musabaev G. Kazirgi Kazakh tili. Lexica, Fonetika. Almaty: `Mektep` , 1975. – 304 b.
- [8] Sagindikulu B. Kazak tili leksikasi damuinin etimologiyalik negizderi. – Almaty: `Sanat` , 1994. -168 b.
- [9] Aigabylov A. Kazakh tilinin morfonologiyasi. – Almaty: `Sanat` , 1995. -136 b.
- [10] Zhunisbek A. Kazakh fonetikasi. – Almaty : `Aris` , 2009. -312 b.
- [11] Kaidarov A. , Orazov M. Turkitanuga kirispe – Almaty : `Kazakh universiteti` , 1992-248 b.
- [12] Aliev U.B. Sintaksis karachaeva –balkarskogo iazyka. – М., `Nauka`. – 1972-352b.
- [13] Mirzabekten Saparhan. Kazirgi Kazakh tilinin fonetikasi. – Almaty, `Mektep` .-1996 zh. -84 b.
- [14] Dzhunusbekov A. Glasnie kazakhskogo iazyka (eksperimentalno- foneticheskoe Issledovanie). Alma-Ata: `Nauka` , 1972.- 120 s.
- [15] Ualiev N., Aldasheva A. Kazakh orfografiyasindagi kiyndyktar .- Almaty: `Gilim` , 1988.-113 b.

О НЕКОТОРЫХ ФОНЕТИЧЕСКИХ ЯВЛЕНИЯХ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

К. Егеубаева

Жамбылская обл, Кордайский р/н С/Ш №42 им Е.Кашаганова
заместитель директора по учебно-методической работы
Магистр гуманитарных наук
kamshat.egeubaeva@mail.ru

Ключевые слова: фонетика, фонология, фразеологизм, акустика, сингорманизм, турецкие языки, гласные, согласные.

Аннотация. В статье раскрываются вопросы фонетических явлений и лексико-семантических особенностей некоторых общих слов родственных языков. Дается подробный анализ звуковых изменений, которые свойственны только некоторым языкам. А также анализируются общие фонетические закономерности, которые имеют тюркские языки. Описываются особенности звуковых изменений в корне слов тюркских языков.

Поступила 25.04.2016 г.